

Drugi svetski rat doneo je velike nevolje ruskoj akademskoj zajednici u Beogradu. Pojedini profesori su kao oficiri jugoslovenske vojske zarobljeni. Emigranti koji su ostali u Jugoslaviji su se podelili na pristalice saradnje sa Nemcima protiv boljševika (većina) i one koji su smatrali da je borba protiv stranog neprijatelja bitnija od njihovih antisovjetskih osećanja. Mali broj njih je aktivno učestvovao u pokretima otpora, dok su mnogi, pretežno vođeni materijalnim razlozima, ali i antikomunizmom, stupili u neki oblik kolaboracije. Pojedini ruski profesori su hapšeni, dok su mnogi u okviru reorganizacije univerziteta koju je sprovedila vlada Milana Nedića bili predviđeni za otpuštanje, mada im je uglavnom omogućeno da zadrže svoj položaj. Neki su se angažovali i u organizacijama formiranim pod okupacijom.

Posle Drugog svetskog rata, broj ruskih profesora na Univerzitetu u Beogradu je značajno opao. Njih deset je odlukom Suda časti udaljeno sa univerziteta, mada su već otišli iz Beograda, ne želeći da dočekaju Crvenu armiju. Još sedam je tokom rata preminulo prirodno. Preostali su se suočili sa više izazova. Mnogi su privođeni na ispitivanje od strane sovjetskih i jugoslovenskih vojnih i obaveštajnih organa. Godine 1946. im je ponuđeno sovjetsko državljanstvo i povratak u otadžbinu, što su pojedini profesori i iskoristili. Pojedinci su penzionisani, a zatim vraćeni u službu kao prekopotrebnici. Novi udar na rusku zajednicu bila je Rezolucija Informbiroa, koja je stvorila veliko podozrenje prema njima u očima jugoslovenskih komunista, kao i državnih organa, posebno zbog straha da su vrbovani od strane sovjetske obaveštajne službe. Iako nijedan od profesora koji su ostali u Beogradu nije uhapšen, proveravana je njihova podobnost i pouzdanost, dok su trojica koji su prešli na druge univerzitete uhapšeni i osuđeni na zatvorske kazne. Uprkos ovim problemima, kako pokazuje Bondžić, ruski profesori su nastavili sa uspešnim bavljenjem predavačkim i naučnim radom, ali se njihov broj postepeno smanjivao, uglavnom zbog odlaska u penziju. Pored toga, pojedinci su se iselili na Zapad.

Drugi deo knjige predstavlja biografski leksikon ruskih emigranata koji su predavali na Univerzitetu u Beogradu. Autorovi kriterijumi za uvrščivanje određene ličnosti u leksikon bili su: da se radi o osobi rođenoj u carskoj Rusiji i izbegloj odatle posle Oktobarske revolucije; da je stekla nastavničko zvanje na Univerzitetu u Beogradu; da je najmanje jedan semestar držala nastavu na tom univerzitetu. Razlog za ovo je nekoliko profesora koji su stekli zvanja, ali se iz različitih razloga nisu uključili u nastavu. Pored

toga, isključeni su asistenti i predavači ruskog porekla rođeni u Jugoslaviji. Za pet predavača nije bilo dovoljno podataka, tako da su obuhvaćene 82 biografije, raspoređene po predratnoj strukturi Univerziteta u Beogradu, a zatim azbučno. Bondžić je nastojao da prati njihovo obrazovanje, karijeru i druge vidove rada pre odlaska u emigraciju, a zatim i u Beogradu. Uz svaku od odrednica je dat pregled najznačajnijih dela obrađene ličnosti, kao i spisak izvora i literature. Među ličnostima koje su se našle u ovoj knjizi pomenućemo vizantologa Georgija Ostrogorskog, pravnika i istoričara prava Aleksandra Solovjeva, slavistu Kirila Taranovskog, arhitektu Grigorija Samojlova, inženjera Vladimira Farmakovskog.

Knjiga Dragomira Bondžića *Ruski emigranti profesori Beogradskog univerziteta* predstavlja daleko više od biografskog leksikona. Ona ujedno predstavlja izvanredan sintetički pregled istorije jednog fenomena koji je ostavio značajan trag u srpskoj nauci, dok kroz biografske odrednice upoznajemo njihove nosioce. Stoga smo slobodni da ovo delo toplo preporučimo čitaocima.

Ilija Kukobat

Christian Axboe Nielsen, YUGOSLAVIA AND POLITICAL ASSASSINATIONS: THE HISTORY AND LEGACY OF TITO'S CAMPAIGN AGAINST THE EMIGRÉS, London, Bloomsbury Academic, 2022, 253.

Tajne službe i njihova delatnost zaokupljaju pažnju i maštu mnogih. One mogu izgledati svespripisne. Takav je bio slučaj i sa obaveštajnom službom socijalističke Jugoslavije, koja je prošla kroz nekoliko etapa u svom razvoju, ali je najpoznatija ostala kao Uprava državne bezbednosti, ili kratko Udba. Uz radove domaćih istoričara koji su se bavili aktivnostima ove službe, zanimanje za ovu temu pokazuju i pojedini strani autori. Tako se pred čitaocima našla knjiga Kristijana A. Nilsena, profesora na Univerzitetu u Arhusu (Danska) i nekadašnjeg konsultanta Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju. Nilsen je za temu uzeo jedan od aspekata rada jugoslovenske tajne službe: politička ubistva, i to posebno pripadnika ekstremne hrvatske emigracije. Kako sam navodi u predgovoru, njegovo posebno interesovanje za atentate proisteklo je iz poziva nemačkih vlasti da kao veštak učestvuje u suđenju optuženima za ubistvo hrvatskog disidentta Stjepana Đurekovića, počinjeno 1983. godine.

U pogledu strukture, knjiga se sastoji od Predgovora, Uvoda, pet poglavlja, Zaključka i

epiloga, spiska skraćenica, spiska korišćenih arhivskih izvora, napomena, bibliografije i pojmovnika. Dok je u predgovoru objasnio nastanak svog interesa za ovu temu, autor je metodološka i druga pojašnjenja dao u uvodu. Ovde je naveo da njegova namera nije da traži krivce za politička ubistva, budući da skoro ni za jedno nisu ni otkriveni. Iz pregleda literature se vidi da se Nilsen dobro upoznao sa delima hrvatskih emigranata i jugoslovenskih publicista koji su se bavili hrvatskom emigracijom. Ipak, ograđuje se od apsolutnog poverenja u njih, pri čemu ćemo navesti primer radova Bože Vukušića. Radi se o hrvatskom emigrantu i povratniku koji je napisao niz knjiga o Udbi i emigrantima, ali Nilsen naglašava da se radi o čoveku koji je imao jake veze sa nizom ekstremnih hrvatskih emigranata i koji je robijao u Nemačkoj zbog ubistva Jusufa Tatara, kog je krivio za ubistvo Stjepana Đurekovića. Sva poglavlja, osim prvog, imaju i svoj kratak zaključak.

Prvo poglavlje, *The Establishment and Structure of the Yugoslav State Security Service*, predstavlja u najvećoj meri istorijski pregled razvoja bezbednosnih struktura socijalističke Jugoslavije. Nilsen svoje izlaganje počinje mestom KPJ, odnosno SKJ kao „rukovodeće sile“ jugoslovenske države i društva, nastavljajući sa proglašenjem jugoslovenske federacije i republike, da bi zatim dao pregled osnivanja i razvoja Odeljenja za zaštitu naroda Vrhovnog štaba NOVJ i njegovih naslednika, Uprave državne bezbednosti (UDB) i Službe državne bezbednosti (SDB). Ukratko su pomenute i druge službe: Kontraobaveštajna služba JNA i Uprava, odnosno Služba za informisanje i dokumentaciju Saveznog sekretarijata za inostrane poslove. Nilsen se zatim bavio organizacijom i zadacima niza ustanova koje su imale veze sa poslovima državne bezbednosti: Saveta za zaštitu ustavnog poretka SFRJ i SR Hrvatske, Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove, Sekretarijata za unutrašnje poslove SR Hrvatske, Uprave/Službe državne bezbednosti na saveznom nivou i u SR Hrvatskoj. Autor je zatim analizirao niz dokumenata (uputstava i pravilnika) na kojima se temeljio operativni rad Službe državne bezbednosti.

Drugo poglavlje nosi naslov *Defining the Enemy: The Struggle against the 'Fascist Emigration' and the 'Enemy Emigration'*. Autor se ovde bavi istorijatom ekstremne hrvatske emigracije posle Drugog svetskog rata, koji deli u faze. Prvu čini dolazak odbeglih ustaša Zapadnu Evropu na kraju rata u i njihovo dalje kretanje po svetu, kao i prvi pokušaj ubacivanja u Jugoslaviju radi podizanja ustanka protiv novih vlasti i nje-

gov slom. Radi se o grupi Božidara Kavrana likvidiranoj u Operaciji *Guardijan* 1947–1948. Kako Nilsen zaključuje, ovaj neuspeh je primorio ustaške emigrante da se primire i pretežno okrenu osnivanju organizacija, poput Hrvatskog revolucionarnog bratstva, i političkom borbom. Interesantno je i da su se neke od ovih organizacija ponekad međusobno sukobljavale na različitim osnovama, optužujući se međusobno da rade za jugoslovensku Državnu bezbednost. Iako je pominjao da su ustaški emigranti imali zločinačku prošlost bez naročitog objašnjenja, nismo sigurni koliko su sa njom upoznati čitaoci na Zapadu, tako da je ovde ipak trebalo bar u jednoj rečenici navesti genocid nad Srbima, Jevrejima i Romima u NDH. Pojačana aktivnost hrvatske emigracije ponovo se beleži od 1960-ih godina, a sa njom i pojačan rad Službe državne bezbednosti. S jedne strane, započeta je agresivna borba protiv Jugoslavije od strane nove, mlađe generacije emigranata, koja je uključivala i terorističke napade na ciljeve u Jugoslaviji (Glavna železnička stanica i bioskop *20. oktobar* u Beogradu) i po svetu (bombaški napadi na konzulate i predstavništva turističkih agencija i Jugoslovenskog aerotransporta, ubistvo ambasadora Vladimira Rolovića u Švedskoj i drugih jugoslovenskih konzularnih predstavnika, podmetanje bombe u avion JAT-a koji je eksplodirao iznad Čehoslovačke). S druge strane, pored pojačanog nadzora, SDB je počela da vrši i atentate. Najpoznatija meta Službe u ovom periodu bio je Vjekoslav Maks Luburić, ubijen u Španiji 1969. godine. Uz ova dešavanja, jugoslovenske vlasti su bile naročito zabrinute zbog mogućeg uticaja ekstremne emigracije na jugoslovenske radnike na privremenom radu u inostranstvu.

U trećem poglavlju, *Agents, Infiltration and Surveillance: The Methods of the Yugoslav State Security Service in Émigré (Diaspora) Communities*, Nilsen je u veoma kratkim crtama (na osamnaest strana) predstavio metode kontraobaveštajnog rada SDB i finansiranja operacija u inostranstvu. Ovo je podrazumevalo upotrebu doušnika van zvaničnog sastava SDB, kao i upotrebu tehničkih i hemijskih (nije navedeno kojih tačno) sredstava. O finansiranju rada SDB u inostranstvu napisana je svega strana i po iz koje je teško izvući bilo kakve naročite zaključke. Autor se ogradio navodeći da je za istraživanje dostupno veoma malo finansijske dokumentacije SDB. Na mnogo većem prostoru Nilsen tvrdi kako je od svih metoda za neutralizaciju protivnika SDB ubistva tretirala kao poslednje rešenje, što dokazuje kroz dva primera. Prvi je slučaj Slobodana Todorovića, srpskog privrednika

nastanjenog u Zapadnoj Nemačkoj. Todorović je 1965. napustio Jugoslaviju legalno, a ranije je radio za UDB. Kao navodni pristalica Aleksandra Rankovića postao je interesantan službi, stavljen pod nadzor, zatim otet u Minhenu 1975. u zajedničkoj akciji republičkih SDB Slovenije i Srbije, doveden u Jugoslaviju i ispitivan u Ljubljani, predat miliciji, izveden na sud i osuđen na 20 godina zatvora zbog privrednog kriminala. Umro je u zatvoru 1984. Ipak, iz Nilsenovog izlaganja nije sasvim jasno zašto je Todorović bio predmet ovakvog postupanja. Drugi je bio slučaj Vladimira Šopreka. On je od 1941. živio van Jugoslavije i pod prismotrom UDB je držan od završetka Drugog svetskog rata. Sumnjalo se da radi za tajne službe Italije, Britanije i Zapadne Nemačke, a navodno je bio obaveštajac u službi Kraljevine Jugoslavije u međuratnom periodu. SDB je bila zainteresovana za njegovu otmicu računajući da bi mogao da pruži podatke o stranim agentima u Jugoslaviji. Ipak, iz Nilsenovog izlaganja se čini da otmica naposljetku nije sprovedena uprkos višegodišnjim pripremama (od 1974. do najmanje 1982). U istom poglavlju Nilsen u kratkim crtama predstavlja odnos između jugoslovenskih i stranih službi bezbednosti. Ovaj odnos je, po njemu, imao dve bitne crte: s jedne strane, zapadne službe su Jugoslovene na prvom mestu tretirale kao komuniste, ali isto tako nisu mogle da tolerišu nasilje koje su sprovodile emigrantske organizacije na njihovoj teritoriji, što je vodilo u jedan oblik iznuđene saradnje.

Četvrto poglavlje, *Taking the Fight to Them: The 1972 Bugojno Uprising and the Shift to an Offensive Stance*, ima za temu upad i razbijanje grupe od 19 hrvatskih emigranata koja je 1972. godine bezuspešno pokušala da u okolini Bugojna podigne ustanak lokalnog hrvatskog stanovništva. Nilsen ispravno uočava da su emigrantski krugovi zaključili da su se posle slamanja Maspoka i Hrvatskog proleća stvorili uslovi za rušenje Jugoslavije kroz oružani ustanak, ali da su pogrešili u proceni. Posle uništavanja ove grupe (petnaest njenih pripadnika je ubijeno, tri su uhvaćena i osuđena na smrt, a jedan na zatvorsku kaznu), jugoslovenske vlasti su zaključile da se protiv države vodi *specijalni rat*. Stoga je i SDB, u saradnji sa drugim organima, pristupila aktivnijoj borbi protiv ekstremnih hrvatskih emigranata. Ova borba je podrazumevala upoznavanje javnosti sa njihovim terorističkim aktima kroz različite publikacije, pojačanu saradnju sa stranim obaveštajnim službama, ali i ubistvima niza viđenijih emigranata: Stjepana Crnogorca, Daneta Šarca, Nahida Kulenovića i Bruna Bušića.

Kako Nilsen dokazuje, ove aktivnosti doprinele su i međusobnim obračunima emigranata koji su jedni druge krivili za saradnju sa SDB i učešće u pomenutim ubistvima. I u ovom poglavlju postoji odeljak o saradnji jugoslovenske SDB sa stranim obaveštajnim službama u kom se iznose zaključci slični onim iz prethodne glave, tako da nije jasno zašto autor nije ove delove spojio u jedan ili možda posvetio čitavo posebno poglavlje ovoj temi.

Peto poglavlje, *Murder in Munich: The Assassination of Stjepan Đureković*, praktično predstavlja glavnu tačku u knjizi, pred kojim ostala poglavlja dobijaju ulogu uvoda. U kratkoj biografiji Nilsen navodi da je još od 1975. Đureković radio za zapadnonemačku obaveštajnu službu, ne navodeći šta ga je navelo na takav postupak i da je do odlaska iz SFRJ aprila 1982. pripremio nekoliko rukopisa o političkom vođstvu zemlje i ekonomskom sistemu SFRJ. Kao visoki funkcioner u naftnoj industriji, bio je dobro upućen u ovu problematiku. Veoma brzo pošto se našao u Zapadnoj Nemačkoj, Đureković se povezao sa hrvatskom emigracijom i počeo da objavljuje svoje tekstove uperene protiv Jugoslavije, pa i lično Josipa Broza Tita, i da daje izjave za medije, ali se i našao na meti SDB Hrvatske koja je u okviru operacije *Brk* proveravala njegove kontakte u zemlji, kao i moguće veze sa stranim obaveštajnim službama. Paralelno s tim je vođena i istraga poslovanja INE koja je došla do zaključka da je bio odgovoran za niz finansijskih neregularnosti.

Izgleda da je Đureković bio svestan, ili je očekivao, da će mu se nešto desiti. Kako Nilsen navodi, poslednjih nekoliko meseci života je često menjao adrese, unajmio telohranitelje, bio u stalnom strahu za svoj život i „svuda je video agente Udbe“. Naposljetku, iz vatrenog oružja su ga ubila najmanje dva neutvrđena počinioca 28. jula 1983. u garaži koju je koristio kao štampariju, u Volfratshauzenu kod Minhena. Nilsen je više puta naglasio da ne postoji pisani dokaz da je ubistvo počinila ili naredila SDB, ali da su za takav čin postojali razlozi i da su ubistva spadala u njen način rada. Kao dokaz u umešanost SDB u ovo ubistvo navodi i činjenicu da nije pokazala zanimanje za to ko su njegove ubice, kao i da je, prema sačuvanim dokumentima, nameravala da smrt Đurekovića predstavi pred nemačkom javnošću i službama bezbednosti kao obračun među emigrantima. Iznosi i sumnje, za koje takođe kaže da se mogu samo posredno dokazati, da su za ovo ubistvo bili unajmljeni profesionalni kriminalci.

U zaključku Nilsen rezimira stavove iznete u knjizi. Navodi da neke teme, poput ekonomskih aktivnosti SDB zahtevaju dodatno istraživanje, kao

i da mu nije bila dostupna arhiva SDB u Srbiji, te da su mnoga dokumenta uništena ili na različite načine završila u privatnim rukama. Još jednom ističe da su ubistva bila poslednje rešenje kom je SDB pribegavala, i to samo ako druge metode „pasivizacije“ nisu uspevale. Nilsen zatim postavlja dva pitanja, na koja nudi i odgovore. Prvo je zašto su zapadnonemačke vlasti tolerisale ubistva koja je SDB vršila tamo? Verovatan odgovor leži u tome da su dokazi za to bili posredni, kao i da Zapadna Nemačka nije želela da kvari odnose sa SFRJ. Drugo pitanje je vezano za rezultat ovih ubistava. Prema Nilsenu, on je bio dvojak. S jedne strane, deo emigranata bi se zaista pasivizirao iz straha za svoju bezbednost, dok bi se drugi radikalizovali iz želje za osvetom. Među njima se zatim javljalo i podozrenje da su neki od njih agenti SDB. Napominje i da su brojne zapadne zemlje, bez obzira na načelni antikomunizam, mnoge akcije hrvatske emigracije smatrale terorističkim, tvrdeći da su na taj način zapravo otežavali svoju borbu za samostalnu Hrvatsku.

Kao svojevrsan epilog u okviru zaključka Nilsen daje odeljak posvećen odnosu SDB Hrvatske prema emigrantima u vreme raspada SFRJ. On tvrdi da je SDB Hrvatske počela da razmišlja u novim pravcima zbog političke nestabilnosti u zemlji i „pred zastrašujućom pretnjom u obliku okretanja novog vođe Srbije Slobodana Miloševića srpskim nacionalistima i autoritarnim i centralističkim krugovima u JNA“. Neupućeni bi iz ovoga mogli izvući zaključak da je u Jugoslaviji sve do kraja 1980-ih vladala nekakva idila koju je uspeo da sruši jedan čovek, što je jedan od ukorenjenih stereotipa o raspadu SFRJ. Zatim navodi da je, u dobroj meri zahvaljujući Franji Tuđmanu i potrebi da se izbori samostalnost Hrvatske, nastupilo jedno čudno i napeto primirje u kom su se nekadašnji ljuti protivnici našli na istoj strani. Emigrantima je omogućeno, i to uz pomoć SDB Hrvatske, da se vrate u zemlju, dok su pripadnici službe u neku ruku abolirani za svoje ranije postupke. Ipak, prema Nilsenu, ove tenzije ni do danas nisu do kraja nestale.

Spisak arhivskih izvora je prilično kratak i sadrži četiri stavke: fond 1931 (Republički sekretarijat za unutrašnje poslove SR Slovenije) u Arhivu Republike Slovenije, fond 803 (Predsedništvo SFRJ) u Arhivu Jugoslavije, fond 1531 (Služba državne sigurnosti SR Hrvatske) u Hrvatskom državnom arhivu i digitalizovanu građu Australijskog nacionalnog arhiva. Ipak, njihova građa je obilato korišćena. Napomene su date na kraju knjige sa posebnim odeljkom za svako poglavlje. Iako je glavni tekst ovim rasterećen, čitalac koji želi

da proveri na šta se autor poziva mora često da prelazi na kraj knjige, pa da se vrati tamo gde je stao, što ipak predstavlja veoma nepraktično rešenje. Još jedno (bar za naše shvatanje) neobično rešenje predstavlja kombinovani pojmovnik, u kom su spojeni i ličnosti, i geografske odrednice, i pojmovi poput ustanova ili događaja. Pored već pominjanih radova samih emigranata i jugoslovenskih publicista, autor je koristio i dela istoričara iz bivše Jugoslavije (Bojana Dimitrijevića, Koste Nikolića, Petra Dragišića, Srđana Cvetkovića, Vladimira Ivanovića i drugih), kako za opšti istorijski kontekst, tako i za istorijat jugoslovenskih službi bezbednosti.

Budući da literatura o jugoslovenskoj tajnoj službi na engleskom jeziku predstavlja priličnu retkost, jasno je da će knjiga *Yugoslavia and Political Assassinations* mnogima u svetu predstavljati polaznu tačku za upoznavanje sa ovom temom. Uz određene manjkavosti, autor je uspeo da predstavi metode rada SDB u inostranstvu i njenu borbu protiv ekstremne hrvatske emigracije na sažetom prostoru i na prijemčiv način. Naladamo se da će u daljim istraživanjima ovi rezultati biti dopunjeni, a manjkavosti odstranjene.

Ilija Kukobat

Коста Чавошки, СЕЋАЊА НЕУСПЕШНОГ ПОЛИТИЧАРА, 1, Београд, Catena mundi, 2022, 559.

Za istraživače istorije socijalističke Jugoslavije i njenog krvavog raspada memoari predstavljaju vredan istorijski izvor, naročito kada je njihov autor neposredni učesnik važnih političkih zbivanja. Kao čovek koji je, prema sopstvenim rečima, u politici proveo „oko šezdeset i tri godine“, akademik Kosta Čavoški se može posmatrati kao prvorazredni svedok navedene epohe. U prilog tome jesu tri toma njegovih memoara, koje je 2022. godine pod nazivom *Sećanja neuspešnog političara* objavila izdavačka kuća Catena mundi. Na osnovu sadržaja, a pre svega zbog načina i perioda o kojem autor piše, najveću pažnju privlači prvi tom, o kom će biti reči u narednim redovima.

Već sam naslov nagoveštava koja će nit u ovom delu biti ključna. Čak i kada na početku piše o porodičnom poreklu ili danima detinjstva, autor u pozadini otkriva zanimljive detalje o tadašnjim društenim i političkim prilikama. Politika sve veću ulogu poprma kako je odmicalo školovanje, te na ličnom primeru autor objašnjava kako su gimnazijalci ili kasnije studenti posta-